

Ülevaade Balti naiste lugemis- ja kirjuta- miskultuurist kuni 1840. aastani

Kairit Kaur

Artikkel on valminud ühena eeltöödest lähiaastatel ilmuva „Balti kirjalkultuuri ajaloo“ esimese köite (keskajast kuni 1840. aastani) naiste lugemis- ja kirjutamiskultuuri käsitlevatele peatükkidele. See määrab ka praeguse kirjutise ajapiirid. Olen püüdnud anda võimalikult ammendava ülevaate seni teadaolevatest vaadeldaval ajavahemikul Balti naiste sulest ilmunud trükistest. Käsikirjaliste teoste, kuid ka (välis)ajakirjanduses ilmunu kohta ootan aga raamatukogudest, arhiividest, muuseumidest ja ehk ka eraisikutelt tulevikus kindlasti lisateavet. Ajapiir 1840 sobib aga vahelõike tegemiseks üsna hästi ka Balti naiskirjanduse sisemist arengut arvestades: selleks ajaks olid siinsed naised jõudnud avaldamiseni kõigis kolmes kirjanduse põhiliigis.

Keskaeg

Oratio, lectio divina, labor manuum

Vähe on teada Balti naiste lugemis- ja kirjutamiskultuurist enne 17. sajandit. Enamik siinseid naisi – nagu ka suur osa mehi – ei osanud keskajal ilmselt lugeda ega kirjutada. Eriti käib see kohalike rahvaste naiste kohta, kuid puudutab ilmselt ka suurt osa 13. sajandi võõrvallutuste tuules siiamaile saabunud (eelkõige saksa, kuid ka taani, rootsi jne.) kolonistide naisi, ehkki viimaste puhul ei ole välistatud, et vähesel määral lugemis- ja kirjaoskusega naisi võis leiduda selliste elanikkonnakihtide seas, kus kirjaoskus oli laialdasemalt levinud, st. eelkõige linna patritsiaadi, kaupmeeste ja käsitöölise perekondades, kuid ka vasallisuguvõsades. Vaimulikel ei tohtinud katoliiklikul ajastul ametlikult perekonda olla. Kuna naistel ei olnud kohta keskaegsetes administratiiv-institutsioonides ja nad ei kuulunud siinsetesse tsunftidesse ega gildidesse, siis on teateid varaste lugeda, harvem ka kirjutada oskavate naiste kohta loogiline otsida sealt, kuhu koondu keskaja vaimuelu, st. kloostritest. Naiskloostrid rajati tavaliselt linnade, kindlustatud asulate või kindluste lähedale (Mohn 2006, 19) (Eestis oli kindluse lähedale rajatud nt. tsistertslaste Lihula naisklooster). Balti naiste esmaseks institutsionaalseks hariduskoldeks paistavadki olevat olnud tsistertslaste ordu naiskloostrid (vt. Viia 2010, 107–109), mille mõju ulatus kloostriseinte vahelt kaugemalegi. On teada, et 1255. aastal Riias asutatud naistsistertslaste Maarja Magdaleena kloostris juures tegutses aadlile ja linna patritsiaadile mõeldud tütarlastepansionaat, kus õpetati usuõpetust, laulmist, käsitööd, viisakat käitumist jm. kõrgemast seisusest naisele vajalikke oskusi (Kestere 2009, 164). Kui viimases võib näha vastutulekut kliendile, siis esimesed kolm seostuvad selgelt tsistertsliku vaimsuse kolme põhiprintsiibiga: *oratio, lectio divina, labor manuum* (palvetamine, pühade tekstide lugemine, oma käte töö) (Viia 2010, 5).

Lugemisel oli tsistertslaste vaimuelus tähtis roll (vt. Viia 2010, 28), seda ka naiskloostrites. Ilmselt tuntumaid tsistertslastega seotud naiste kirjakuultuuri keskusi saksakeelses kultuuriruumis oli Eisenachi (hiljem Lutheri sünnilinn) lähistel Sachsen-Anhaltis asunud Helfta nunnaklooster, millel oli suur raamatukogu ja kus tegutsesid kolm silmapaistvat keskaegset saksa müstikut: Mechthild Magdeburgist (1207–1282), Mechthild Hackebornist (1231–1291) ja Gertrud Helffast (1256–1302). Nagu Lätiski olid Eesti ala esimesed tütarlaste õppeasutused seotud tsistertslastega, ehkki nähtavaks muutuvad need alles pärast reformatsiooni, kui hakati rajama luterlikke tütarlastekoole. Tallinnas loodi 1543. aastal rae algatusel reformeeritud Mihkli nunnakloostri ruumides kasvatusasutus, mida juhtis kloostri luterlusse astunud abtiss Elsebe (Elisabeth) Zoega. Siin õpetati lugemist, kirjutamist, katekismust, kirikulaulu ja käsitööd. Ka Tartus asutati gildide eestvedamisel 1555. aastal tütarlastekool just tsistertslaste Püha Katariina nunnakloostri juurde. Võimalik, et tütarlaste kasvatusasutus oli ka Piritä birgitiinide kloostri juures. Ei ole teada, kas naishariduse edendamise tegelesid ka Tartu klarissiidid. Liivi sõja tagajärjel lakkasid aga kõik teadaolevad Eesti ala tütarlastekoolid tegutsemast. On teateid, et Tallinnas taastus naisharidus 16. sajandi lõpus, mil tütarlastekool tegutses Pühavaimu seegi ruumes. (Varase naishariduse kohta vt. Liim 1999, 140; Eisen ja Laul 1989, 82–83; Kivimäe 1998, 194–196; Mäeväli 1981, 14.) Ka ei ole teadaolevalt säilinud Eesti naiskloostrite raamatukogud (*armarium*). Need olid kindlasti olemas – tsistertslaste kloostrid ei olnud lugemisvarata mõeldavad, Piritä kloostrist on arheoloogiliste väljakaevamiste käigus leitud raamatuköite elemente (Tamm 2001, 53). Võimalik, et mingeid viiteid siinsete naiste kirjakuultuurile võib leida Piritä kloostri peakloostrist Vadstenast Rootsis, Riia Magdaleena kloostri leiduvad käsikirjad viidi 1622. aastal Uppsalasse (Talve 2004, 62). Balti naiste keskaegse (kirja)kuultuuri süsteem-

sem uurimine alles kogub hoogu (vt. Kala 2002 ja 2007; Põltsam 2001 ja 2009; Põltsam-Jürjo 2004, 2009 ja 2009b; Mänd 2012 ja 2013). Vähesed teated koolide õppekavade kohta viitavad sellele, et naiste esmaseks lähemaks kokkupuuteks kirjasõnaga oli ilmselt piiratud valik kristlikku kaanonisse kuulunud tekste, palveraamatud ja kirikulaul. Nende kirjutatu jäi esialgu arvatavasti rohkem tarbetekstide valda (kloostrite ja majapidamiste asjaajamisega seotud tekstid, testamentide kohta vt. Põltsam 2009), sest neil puudus otsene vajadus ja võimalus liturgiliste tekstidega (nt. jutlus, koraalid) ülesastumiseks. Toetudes Pauluse ütluksle “Olgu naised koguduses vait, sest neil ei ole lubatud rääkida” (1. Kor. 14: 34), ei ordineeritud naised alates 5. sajandi kirikukogudest preestriks või pastoriks (Becker-Cantarino 1987, 67–68); ka naiskloostrites pidasid jumalateenistusi mehed. Siiski võib oletada, et väiksema ulatusega, eraviisiliselt või kitsamas ringis tarbimiseks mõeldud käsikirjalisi vaimulikke tekste löid siinsed kõrgkihi naised juba enne 17. sajandit – alust selleks hüpoteesiks annab mõningate 17. sajandi naiste vaimulike tekstide mahukus, mis ei saanud tekkida täiesti tühjalt kohalt.

Ulatuslikumate tekstidega avalikult esileastumiseks pidi olema täidetud rida eeltingimusi: vaja oli naised kammitsevate usuliste piirangute lõdvenemist, eriti mis puudutas nende õigust sõna võtta. Baltikumis võib seesuguse lõdvenemise märgiks pidada luterliku reformatsiooni vastuvõtmist, mis avas ligipääsu kirjasõnale senisest suuremale hulga naistest. Samuti pidi üldine majanduslik arengutase olema üsna kõrge, et jaguks ressursse hariduse jagamiseks ka tüdrukutele, sest kirjakuultuuri eelduseks on kirjaoskus, kirjanduskuultuuri eeldusena peab see olema ka kõrgel järjel. Tähtis oli ka spetsiaalselt naiste õigusliku ja majandusliku positsiooni tugevdamine ja kindlustamine, et tekiks naiste võimekus akumuleerida kapitali, mis võimaldaks tegutseda ja suunata ressursse oma äranägemise järgi, kartmata liialt ühiskonna sankt-

sioone. Ei maksa ka unustada, et raamatute trükkimine oli tol ajal väga kulukas ettevõtmine. Baltimail rajati õiguslikke eeldusi naiste kapitali akumuleerimise võimekuse tekkeks keskaja vältel, nt. kajastub see üsna hästi rüütlimõisate pärimisõiguse laienemises naistele: Eestimaal juhtus see juba 1397. aastal Conrad von Jungingeni ediktiga, sarnast arengut kinnitavad ürikud on teada Riia piiskopkonnast aastast 1457, Saaremaalt 1524, Tartu piiskopkonnast 1540 ja ordumaadelt 1546 (vt. Bunge 1839, 235–236). Kuramaal leidis naisaadlike pärimisõiguse laienemine aset 1570. aastal (Pistohlkors 1994, 243). See ei tähendanud, et aadlisoost naised oleksid saanud pärida meestega võrdselt, kuid eeldus elementaarseks majanduslikuks sõltumatuseks oli loodud. Eeldused said siiski eelkõige realiseeruda seal, kus oli ka tegelikult tugev alus majanduskasvaks. Eelnevat arvestades ei panegi imestama, et esimesed mahukamate tekstidega üles astunud naised olid aadlikud Kura- ja Liivimaalt, samas kui Eestimaa kirjanaised ilmuvad tunduvalt hiljem – Eestimaa oli Balti provintsi-dest vaesem.

17. sajandist Põhjasõja lõpuni

Vaimulikud retseptiraamatud, „õpetatud naised“, juhuluule ja perekonnaalbum, „modestia“

Vaimuliku kirjanduse pikaajalisele retseptisioonile, kuid ka vaimuliku ja praktilise põimimisele osutab see, et vanim baltisaksa kirjandusleksikonides fikseeritud siitkandi naise trükitekst – kuramaalanna Anna von Medumi resp. Medemi (snd. von Tiesenhausen, ca. 1613–1674) kiliastlik, juutide ristiusku pööramisele suunatud teos „Vaimulik juudi haavapalsam“ („Geistlicher jüdischer Wundtbalsam“, 1646), kuulub pealkirja kohaselt baroksesse vaimuliku retseptiraamatu žanrisse (esma-, mitte päris täpne mainimine Snell 1786). Samasse žanrisse kuulub teinegi varakult fikseerimist

leidnud (Phragmenius, Riga literata, 1699) Balti naise teos, rootsi päritolu baltisaksa aadliku, liivimaalanna Catharina von Gyldensterni (Karin Gyllenstierna-Meck, ca. 1611–1682, vt. tema kohta Recke-Napiersky 1927–1832, II: 154; Taimiņa 2011) mahukas, 752-leheküljeline hardusraamat „Vaimulik raviplaaster ja hingeravim“ („Geistliches Heil-Pflaster und Seelen-Artzney“, 1677). Aasta hiljem avaldas daam analoogse kompilatsiooni ka rootsi keeles („Ett Andeligt Apoteek“). Siinsete naiste vaimulik kirjandustraditsioon paistabki kaua aega tugevamini seostuvat aadlisoost naistega.

Balti kodanlaseisusest naised tulevad trükitektidega kõigepealt esile „õpetatud naistena“. Nii nimetati humanismi ja varavalgustuse naiseideaali ja -tüüpi, mis sai alguse renessansiajastu Itaaliast (nt. Isotta Nogarola, 1418–1466; Margaret Roper, 1505–1544; Olimpia Fulvia Morata, 1526–1555; Anna Maria van Schurman, 1607–1678; Sophia Elisabeth Brenner, 1659–1730; Luise Adelgunde Victorie Gottsched, 1713–1762). Nad võisid osata ladina ja muid võõrkeeli, kasutada oma teostes allusioone, tsitaate, motosid, marginaale, viiteid antiikmütoloogiale, kirikuisadele, humanistlikele autoriteetidele, lisaks kanoonilistele piiblitlugudele ka apokrüüfidele. Esimeseks teadaolevaks siitkandi „õpetatud naiseks“ on Riia humanisti ja luuletaja Daniel Hermanni (ca. 1543–1601) lesk Ursula (snd. Kröger), kes avaldas pärast mehe surma tolle teosed, mille igale kolmele köitele kirjutas ladinakeelse proosa-eessõna-dedikatsiooni (1614) (Kaur ja Viiding 2012, 417). „Õpetatud naisena“ astus üles ka esimene teadaolev Balti naisluuletaja, riialanna Gertrud Paffrath. 1654. aastal avaldas ta oma nime all Riia raesekretäri Hermann Meinersi ja Sophia von Dunteni pulmadele pühendatud, ladina- ja saksakeelseid luuletusi sisaldanud trükise, millega pani aluse siinsete naiste juhu- luuletraditsioonile, mis ulatus välja 19. sajandi esimesse poolde (vt. Gertrud Paffrathi kohta Kaur ja Viiding 2012 ning Kaur 2013, 41–56).

Naiste ladina keele oskus oli äärmiselt erandlik, sest koolis neile ladina keelt ei õpetatud, kuna see oli eeldus ülikooliõpinguteks ja varauusajal naisi ei immatrikuleeritud (ladina keeles kirjutatud naiste kohta vt. Stevenson 2008). See oli kultuuriline kapital, mida said oma tütardele võimaldada vaid haritud või väga heal järjel isad (palgates eraõpetaja). Ehkki Gertrud Paffrathi päritolu ei ole täpselt teada, pärinesid „õpetatud naised” tavaliselt (linna) haritlas perekondadest. Nii oli nt. järgmine teadaolev Riia naisjuhuluuletaja Gertrud Cahlen (1664–1695) arsti tütar; esimene Eesti alaga seotud juhuluuletajanna, end tartlannana määratlenud Regina Gertrud Schwartz (abielus König, 1690 – pärast 1739) muusiku kasutütar; ladinakeelsete kõnedega esinenud tallinlanna Anna Sidonia Morian (snd. 1689) õpetaja-koolijuhü tütar; juhuluuletusi kirjutatud, ladina jt. vanu keeli vallanud ja oma meest ja poega õigusalselt nõustanud kuramaalanna Dorothea Bolner (snd. Simonis, 1699–1789) pastori tütar (vt. Kaur 2013, 57–62; 77–81; Recke ja Napiersky 1827–1832, II: 217). „Õpetatud naise” ideaali kõrgaeg Baltikumis jäi 17. sajandi II poolde 18. sajandi algusesse. Naishariduse üle diskuteeriti sellal ka laiemalt – 1705. aastast on teada nt. Riia gümnaasiumi õpilase Bernhard Bade (juh. Daniel Eberhard) disputatsioon naishariduse kasulikkusest riigile (Berga 2011, 11–12). Kasvavast lugupidamisest naiste vastu, kuid ka tärkavast eneseteadvusest annab märku seegi, et ühe 17. sajandi viimasel veerandil sündinud riialanna sulest pärineb esimesi Balti naise autobiograafilisi tekstikatkeid – kaupmees Johann Helrich Brandti perekonnaalbumi (sk. k. *Stammbuch*) pidamise võttis Põhjasõja ajal, ilmselt 1707. aastal üle tema abikaasa Anna Dorothea (snd. Rauert, snd. 1684), pannes sellesse lühidalt kirja oma eluloo tähtsamad isikud ja sündmused (vanemad, venna ja laste sünd, (abiellumise 1700. aastal oli fikseerinud juba mees), 1709. aasta erakordselt külma talve ja kevadise Daugava üleujutuse kirjelduse, hauaplatsi ostmise Peetri kirikus ning laste ja

mehe surm 1709–1710 (vt. LVVA.4038.2.389).

Omamoodi vahelülilis vaimulikke teoseid kirjutatud maa-aadlidaamide ja õpetatud linnakodanlasenaiste vahel paistavad olevat olnud õuedaamid. Nii kirjutab Kuramaa õukonnaga seotud Judith von Alkens panegüürist juhuluulet (1677), mille loojad olid sagedamini kodanlased, kuid samas on tema luuletused traditsioonilisemalt kristlikud kui linnanaistel ja väldivad õpetatuse tulevärki (Kaur 2013, 62–71). Kirjutavad naised pidid oma teadmiste demonstreerimisega olema ettevaatlikud – ehkki tagasihoidlikkust (*modestia*) oodati nii naistelt kui ka meestelt, olid nõuded naiste puhul rangemad. Seetõttu läbivad varauusaegsete naiste teoseid erinevad tagasihoidlikkuse *topose* variatsioonid (Göransson 2002, 218, 222), neil oli ka tugevam surve jääda anonüümseks. Selles plaanis eristuvad kuramaalannad – neil oli tugev traditsioon avaldada oma nime all.

Naiste lektüür enne Põhjasõda

Nüüdsest on võimalik teha mõningaid järeldusi naiste lugemisvara kohta ka nende endi tekstide põhjal. Uuritud on Catharina von Gyldesterni rootsikeelse kompilatsiooni allikaid ja leitud autorite, nagu Martin Hyller, Joachim Iheringius, Johann Arndt, Thomas à Kempis, Ahasverus Fitsch, Philipp Kegelius, Josua Stegmann ja Philippe Mornay, mõju (Lindquist 1939, 113–122). Gyldesterni ja Medumi saksaakeelsete vaimulike raamatute allikad vajavad alles uurimist. Kuna raamatud olid väga kallid, siis vaatamata 17. sajandi naiste kirjatööde allusiooniküllusele, ei saa sellest järeldada, et nende käsutuses oleksid olnud suured raamatukogud. Sageli olid kirjutamisel abiks hoopis märksõnade abil korrastatud tsitaadikogud ehk florileegiumid. Kristi Viiding on nt. Gertrud Paffrathi kõigi ladinakeelsete tekstide alusena tuvastanud varauusaja tuntuima, Joseph Lange florileegiumi „*Polyanthea nova*“ ühe foolio-väljaande (Kaur ja Viiding 2012, 428–429). Lisaks tradit-

sioonilisematele allikatele, nagu Piibel, hardus- raamatud ja vaimulikud laulud (uute autoritena Paul Gerhardt, Johann Rist), leiavad 17. sajandil tee Balti naiste lugemislauale ka kaasaegsed saksa poeedid (Andreas Gryphius, Simon Dach, Martin Opitz) (Kaur 2013, 51, 60–61, 70–71).

18. sajand. Pärast Põhjasõda

Pietism, Gellert ja naiste tulek ajakirjandusse

Põhjasõda tõi kaasa pika katkestuse naiste säilinud trükitud kirjasõnas. Uuesti ilmuvad naiste nimed välja alles 1740. aasta paiku, kuid esialgu vaid meeste väljamõeldisena – fiktiivsete lugejakirjade autoritena Balti esimestes moraalsetes nädalikirjades. Naiste fiktiivsete lugejakirjade periood kestis 1770. aastateni (vt. Kaur 2011, 333–334 ja Kaur 2013, 20). Fiktiivsed naisautorid ei ilmu 1740. aastatel lugeja ette siiski mitte esimest korda. Juba 1636. aastast on teada kuulsas saksa barokkpoeedi Paul Flemingi Eestimaal kirjutatud sünnipäevaluuletus, mille lõpuread sisendavad, otseku oleksid selle kirjutanud naised – antiiksete saatusejumalannade parkadena ülesastuvad kolm kaupmehetütart õed Niehusenid (vt. Kaur 2013, 37). Hiljem võib seda nähtust tuvastada massiliselt 18. sajandi viimase kümnendi juhuluules. See on iseloomulik nähtus ajajärkudel, kui naiste avalik ülesastumine on tõkestatud, kuid samas osutab selle esiletulek alati ka sellele, et naiste positsioon on paranemas ja kindlustumas ning võib olla kindel, et põlvkond-kaks hiljem on oodata avalikkuses samaväärsel hulgal tegelike naisautorite esileastumist (vt. Kaur 2013, 37–39, 102–119, 135–138).

Hiljem ilmunud luulekogude analüüs näitab, et Põhjasõja-järgsel ajal, mil naiste endi hää avalikkusesse ei kostunud, olid nad tegevad pietistlik-hernhuutliku kirjanuse retseptisiooniga. Pietistliku sisevaatluse populaarsusega naiste seas võib selgitada ehk ka fakti, et sellest ajast on

teada esimene pikem naise päevikukatke Eesti alalt, liivimaalanna Ulrike von Strykilt (1748) (vt. Stryk 1905). Pietistliku päevikuna *par excellence*, mille adressaadiks on Jumal ja sisuks suuresti palve ja mõtisklused inimloomuse üle, leidub viiteid päevasündmustele aga vähe, on aga säilinud ärakiri eestimaalanna Anna Christine von Helwigi (snd. Duwall, 1725–1796) päevikust aastatest 1774–1783 (EAA.1418.1.8–10).

Alates 1750. aastatest on märke ka naiste juhuluule traditsiooni taastumisest. 1750.–1760. aastate olulisim autor siinsete naiste jaoks oli saksa kirjanik Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769), kelle vaimulikke laule esitati nii mõnigi kord just naiste initsiatiivil peetavatel koduhardustel (Rachel 1900, 39). Tema romaan „Rootsi krahvinna von G*** elu“ („Leben der schwedischen Gräfin von G***“, 1747/1748), mille protagonist ja mitmed kõrvaltegelased olid seotud Liivimaaga, paistab aga olevat pakkunud hiljem eeskujul baltisaksa naisautoritele nii pseudonüümi valikul (vt. Kaur 2013b, 169–170) kui ka oma liivimaisest autobiograafiast inspireeritud romaanitegelastele rootsi päritolu omistamisel (Barbara Juliane Krüdener, „Valérie“). On teada, et Soomes elanud Kuramaa juhuluuletaja Agatha Louisa de la Myle oli Gellertiga ka kirjavahetuses (Stålberg 1864–1866, 67). Naised olid tegevad ka vaimuliku kirjanuse tõlkijatenä – kuramaalanna Elisabeth Charlotte Benigna von Hahn (abielus von Korff, vt. tema kohta Gottzmann ja Hörner 2007, II: 711–712) avaldas 1765. aastal Königsbergis prantsuskeelse tõlke Johann Jakob Duschi teosest „Moraalseid kirju südame harimiseks“ („Moralische Briefe zur Bildung des Herzens“, pr. k. „Les morales pour former le cœur“).

1760. aastatest alates ilmuvad baltisaksa ajakirjadesse esimesed arvatavasti tegelikud naiste kaastööd, esimesena Peter Ernst Wilde meditsiinilises nädalikirjas *Der Landarzt* (Maa-arst) kellegi anonüümse kuramaalanna kiri 1765. aastast, kelle allkirjast võib aimata initsiaale E. W. v. B. (Brief einer Kurländerin, 1769).

Vaimulike retseptide asemel jagas ta selles lugejatega õllevalmistamisõpetust. 1780. aastatest on teada ka naiste psühholoogia-alaseid nõuandeid. Naiste anonüümsete kaastööde periood kestis 1790. aastani.

1776. aastast on teada esimene arvustus siitkandi naise sulest – anonüümne liivimaalanna hindas Gottlieb Schlegeli retsensioonajakirjas *Mitmesuguseid Artikleid ja Hinnanguid Õpetatud Teostele* (*Vermischte Aufsätze und Urtheile über gelehrte Werke*) saksa esimest naisteajakirja, J. G. Jacobi ja J. J. W. Heinse *Irist* (1774–1776) (*An die Iris des Herrn Jacobi 1776*). Jacobi ja Heinse ajakiri oli eeskujuks ka mitmetele Balti väljaannetele. 1784. aastal anti August von Kotzebue initsiatiivil ja Martin Heinrich Arveliuse toimetamisel Tallinnas välja esimene spetsiaalselt naistele mõeldud almanahh *Liivimaa Iris* (*Die Liefländische Iris*). Nime *Iris* kandis ka 1808. aastal Riias ilmunud August Weyrauchi toimetatud illustreeritud *Nädalaleht Daamidele* – Balti esimene naisteajakiri.

Baltikumiga on seotud ka üks esimesi Saksamaal naisteajakirju väljaandnud naine – Charlotte Hezel (snd. Schwabe). Ta toimetas 1779. aastal Ilmenaus ilmunud naisteajakirja *Wochenblatt für's Schöne Geschlecht* (*Nädalaleht Kaunimale Soole*), olles ühtlasi esimene saksa naisteajakirjade toimetajate seas, kes julges tunnistada, et on naine (Weckel 1998, 27–28). Ta oli abielus K. J. Petersoni lemmikõppejõu, orientalist Wilhelm Friedrich Hezeliga ja on maetud Tartusse (Weckel 1998, 59–62). Balti naised ise vaadeldaval perioodil ajakirjade väljaandmiseni ei jõudnud, 1790. aastate algul nende kaastööd hoopis kadusid siinsest ajakirjandusest (Kaur 2013, 20–21).

Rousseau'lik „loomuliku naise“ ideaal

Selle põhjuseks võib pidada Rousseau vaimus uue naiseideaali kehtestumist – paleuseks oli nüüd „loomulik“ kodanlasesoost naine, kes oma bioloogilist „kutsumust“ teades

pühendub täielikult oma kodule, mehele ja lastele, jäädes privaatsfääri ja jättes avalikkuses tegutsemise täiesti meeste pärusmaaks. Varasem humanistlik ja varavalgustuslik „õpetatud naise“ ideaal sattus põlu alla. Saksamaal oli „loomuliku“ naiseideaali võidukäik alanud juba kümmekond aastat varem, olles osa suuremast kampaaniast patriarhaalse tuumperemudeli propageerimiseks, milles on nähtud katset astuda vastu kapitalistlikele tendentsidele, mis sundisid mehi töötama üha enam kodust eemal ja ähvardasid perekondi täieliku lagunemisega. Avalikkuses üles astunud naised tõrjuti tagasi pere rüppe (vt. Scholz 1992, 49–50). Selle põhjus oli järgmine: neid hakati tajuma võistlejatena teravneva konkurentsiga tööturul. Saksamaa ülikoolides õppinud kodanlasesoost noormehed tõid selle naiseideaali koju kaasa (vrd. Kaur 2013, 111–114) ja tänu asehalduskorra ajal (1783–1796) korraldatud reformidele (vt. Pistohlkors 1994, 287–294; Elias 1978 ja 2001), mis võimaldasid linnades suuremat sotsiaalset mobiilsust, kuid samas suurendasid konkurentsi, oli olemas ka soodus pind ideaali juurdumiseks kohalikes oludes. Kui kauaks naised Balti ajakirjanduse kaastööliste ringist eemale jäid, vajab veel täpsustamist, kuid esialgse mulje põhjal said nad anonüümsete kirjadega üles astuda jälle 19. sajandi esimese kümneni teisest poolest.

Privaatsfääri tõrjumisele eelnes aga naiste aktiivne tulek Balti kirjandusavalikkusesse 1770.–1780. aastatel.

Naiste esimesed luulekogud ja põige publitsistikasse

1777. aastal ilmus trükist esimene siitkandi naise luulekogu, Kuramaa hertsoginna Benigna Gottlieb von Bühreni (resp. Biron, snd. Trotta gen. Treyden, 1703–1782) „Suur ristikandja“ („Eine große Kreuzträgerin“). See sisaldas religioosseid luuletusi, samuti nagu sellele järgnenud luulekogu – Elisa von der Recke (snd. von

Medem, 1754–1833) „Suursuguse Kuramaa daami vaimulikke laule“ („Geistliche Lieder einer vornehmen Churländischen Dame“, 1780). Vahetult pärast seda jõudsid luulekogu mahus luuletuste avaldamiseni ka liivimaalannad – A. W. Hupel avaldas oma Põhja Mistsellides (Nordische Miscellaneen, nr 3, 1781) „Ühe kõrgemast seisusest liivimaalanna mitmesuguseid luuletusi ja laule“ („Vermischte Gedichte und Lieder einer Liefländerin von Stande“), autoriks Riia linnaarsti tütar Johanna Regina von Graf (abielus Kessler, 1742–1806, tema kohta vt. Kaur 2013b). Regina von Graf oli esimene baltlanna, kelle luulekogu väljus religioosse luule raamest. Eestimaalannad 18. sajandil luulekogu avaldamiseni ei jõudnud, kuid on võimalik, et nad olid mõnede luuletuste autorid Saksamaalt pärit abielupaari J. F. E. ja S. Albrechti väljaantud „Eestimaa poetilises antoloogias“ („E(h) stländische poetische Blumenlese“, 1779–1780) (Kaur 2013, 232; vt. ka Sangmeister 2011).

Balti naiste esimesed luulekogud ilmusid anonüümselt. Enne oma nime all luulekogu avaldamiseni jõudmist läbisid nad publitsistika vaheetapi. Prantsuse õukonnas kaelakeefääri avalikkuse huviorbiiti sattunud itaalia suurpetturi Giuseppe Balsamo *alias* krahv Cagliostro paljastamiseks kirjutas E. v. d. Recke pihtimuse „Ülevaade kurikuulsa Cagliostro Miitavis-käigust aastal 1779 ja tema sealsetest maagilistest operatsioonidest“ („Nachricht von des berühmigten Cagliostro Aufenthalte in Mitau“, 1787). Sellele suurema kaalu andmiseks avalikustas ta oma isiku ja saavutas tuntuse kogu Euroopas. Mõned raamatus esitatud väited viisid debatini Darmstadti ülemõuepastori Johann August Starckiga, oma vastuse Starckile vormistas E. v. d. Recke taas raamatuna (1788). Pärast seda avaldas ta oma nime all ka juba oma järgmise luulekogu „Elisa (kammerproua von der Reck) ja Sophie (madaam Schwarz, snd. Becker) luuletused“ („Elisens (Frau Kammerherrin von der Reck) und Sophiens (Madame Schwartz, gebohrne

Becker) Gedichte“, 1790). E. v. d. Recke sõbratar Sophie Agnes Schwarz (1754–1789) oli ühtlasi esimene luulekogu mahus luuletusi avaldanud kodanlasesoost Balti naine. Seejärel paistab aga rousseau'liku naiseideaali kehtestumine olevat avaldanud mõju ka luulekogude avaldamisele – järgmine teadaolev luulekogu Balti naise sulest, Caroline Stahli (snd. Dumpf, 1776–1837) „Romantilised poemid“ („Romantische Dichtungen“), ilmus alles 1817. aastal Nürnbergis.

Naiste proosa ja omaeluloline kirjandus

Vaimulikust ja juhuluulest väljakasvanud naiste luuletraditsiooni kõrval tõusis 18. ja 19. sajandi vahetusel uuele tasemele ka naiste proosa, mis toetus kirjakirjutamis- ja päevikukultuurile. Balti naiste varased kirjad alles ootavad süstemaatilist uurimist. 1788. aastast on teada fragmendiks ja käsikirja jäänud kiriromaani Sophie Schwarzi sulest (Hamburgi Riigiarhiiv, 622.1.86 Reimarus F8 (UA13); editeerimisel). Kiriromaani-like elemente sisaldab ka tema 1791. aastal postuum-selt ja anonüümselt ilmunud reisikiri „Ühe kuramaalanna kirju reisilt läbi Saksamaa“ („Briefe einer Curländerinn. Auf einer Reise durch Deutschland“), mis kujutab endast ümbertöötatud varianti Sophie Schwarzi reisipäevikust, mida ta pidas aastatel 1784–1786 Elisa von der Recke saatjana tolle esimesel Saksamaa-reisil (vt. Karo ja Geyer 1884). Traditsioonilise kiriromaani avaldamiseni ta siiski ei jõudnud, jutustavast ilukirjanduslikust proosast ilmus tema sulest postuum-selt aga esimene teadaolev Balti naise jutustus „Arindas, üks meie aja lugu“ („Arindas, eine Geschichte unsrer Zeit“, 1790). 1790. aastatel oli kirjažanriga seotud Elisa von der Recke tegevus. 1792. aastal lasi ta avaldada oma kirjavahetuse varalahkunud venna Friedrich von Medemiga (1758–1778) (Blessig 1792). 1793. aastal sai ta noorpõlvesõbratari Caroline Stolzi pärandist

tagasi oma kirjad aastatest 1771–1778, millest koostatud valikust sündis tema autobiograafia kirjades, mida tänapäeva uurijad on pidanud innovaatiliseks ja eriti hästi tollast naiste elukogemust väljendama sobivaks eluloo jutustamise vormiks (vt. Goodman 1986, 31–37; Schönborn 1999, 222–243; Niethammer 2000, 175–221; Hilmes 2005). 1795. aastal kirjutas ta sellele eellooks oma lapse- ja neupõlvemälestused, seda küll tavapärasemas proosajutustuse vormis. Nende väga avameelsete autobiograafiliste teoste ilmumine kaasajas oli siiski mõeldamatu, trükki jõudsid need alles aastal 1900 Dresdenis ja siiski mõningate väljajätudega (Rachel 1900). Elisa von der Recke pidas aastatel 1789–1806 ka päevikut, millest ta hiljem küll suurema osa hävitas. Säilinud on sellest üksikuid aastakäike 1790. aastatest (Rachel 1902; Werner 1927) ja 1815–1817 mõnevõrra ümbertöötatud kujul trükki jõudnud 1804.–1806. aasta Itaalia-reisi päevik. Eesti alalt on 18. sajandi lõpu naiste ulatuslikumatest omaeluloolistest kirjutisest säilinud Anna Sophie von Stackelbergi (snd. Zoege von Manteuffel, 1775–1828) reisipäevik aastatest 1797–1799 (masinakirjalise ära kirjana dr. Dorothee von Hellermanni (Essen) eravalduses; sellest reisipäevikust paistab olevat liikvel ka teine ära kiri, vt. Wistinghausen 1995, viide 90). Vahetult enne aastat 1800 saab alguse ka eestimaalanna Helene Marie von Kügelgeni (snd. Zoege von Manteuffel, 1774–1842) hiljem lapselaste poolt kokkupandud „Elupilt kirjades“ („Ein Lebensbild in Briefen“, ilm. Leipzig, 1900). 1803. aastal jõudsid Balti naised aga sentimentaalse kiriromaani žanris esimese täismõõdus romaani avaldamiseni – Barbara Juliane von Krüdeneri (snd. von Vietinghoff-Scheel, 1764–1824) „Valérie ehk Gustave de Linari kirjad Ernest de G...le“ („Valérie, ou Lettres de Gustave de Linar à Ernest de G...“) ilmus prantsuskeelsena Pariisis (vt. Krüdener 2003; Mercier 1974; Salu 1980).

Naiste lektüür 18. sajandi lõpukümnenditel

Huvi naiste elulugude ja sentimentaalsete armastusromaanide vastu jääb silma ka 18. sajandi lõpukümnendite naiste lektüüri vaatlusel. Elisa von der Recke lektüüri hulgast leiab saksa esimese naise kirjutatud kiriromaani, Sophie von La Roche'i (1730–1807) „Preili von Sternheimi loo“ („Geschichte des Fräuleins von Sternheim“, 1771) (Rachel 1900, 229). Riia juhu- luuletaja Johann Daniel Horeb aasis oma luuletuses „Naiselikud tegevused“ (1789) Goethe „Wertherit“ lugevaid tütarlapsi (Kaur 2013, 112). Tallinnas anti 1770. aastate alguses saksakeelses tõlkes välja Jeanne Antoinette Poissoni, markiis de Pompadouri (1721–1764) kirjad aastatest 1753–1762 ja inglise draamakirjaniku Nicolas Rowe (1673–1718) tragöödia „Jane Shore“ (Reimo 2001, 190). See oli aeg, kui Baltikumis hakati innukamalt koostama naistele soovitusliku kirjanduse nimekirju (nn. *Frauenzimmerbibliotheken*) ja selle üle arutleti ka kohalikus ajakirjanduses. Nt. 1786.–1787. aastal vaidlesid Tallinnas väljaantud ajakirjas Vaimule ja Südamele (Für Geist und Herz) naistele sobiliku lektüüri üle lugeja B. ja lugejanna G. (tõenäoliselt oli tegu siiski vaid fiktiivsete lugejate debatiga, mille „lavastas“ ajakirja toimetaja, tuntud näitekirjanik August von Kotzebue, vt. Jürjo 2004, 225). Esimene heitis eestimaalannadele ette tühise ajaviitekirjanduse lugemist, tuues näiteks Johann Martin Milleri sentimentaalse bestselleri „Siegwart, üks kloostri lugu“ („Siegwart, eine Klostersgeschichte“, 1776), ja soovitas Christoph Martin Wielandi „Oberoni“ (1780). Viimane lükkas soovitus tagasi, kuna tema lähikondsed seda raamatut tema kätte ei usaldavat, küll aga olevat ta lugenud Gotthold Ephraim Lessingi „Naatan Tarka“ („Nathan der Weise“, 1779). Samuti pidas ta lugeja B. tõsise lektüüri soovitusi silmakirjalikuks, kuna tegelikult mehed tema arvates paljulugenud, eriti aga antiikmütoloogiat tundvaid naisi ei hindavat, millele süü-

distatav vastas, et mütoloogiat tunda võib, kuid sellega ei tohtivat soovida välja paista („Schreiben einer Dame“ 1786, vt. ka Kaur 2011b, 327, 335). „Oberoni“ tähtsuse osas jäid omavahelises kirjavahetuses eriarvamusele ka Elisa von der Recke ja tema kirjanduslik mentor, Kuramaa pastor Christoph Friedrich Neander. Neander pidas seda keskaja rüütliromaanidest inspireeritud romantilise süžeeaga värsseepost ajastu saksa luulekunsti tippteoseks, Recke eelistas sellele Klopstocki vaimulik-ülevat „Messiast“ (Clemen 1917, 11). Wielandi teostest hindas ta tema varaseid vaimulikke laule ja saksa esimest kujunemisromaan „Agathon lugu“ („Die Geschichte des Agathon“, 1766–1767) (Rachel 1900, 212). Ajastu kõige tuntumaks naistele adresseeritud Balti autori kirjanduskriitiliseks teoseks võib aga ilmselt pidada Garlieb Merkeli (1769–1850) „Kirju ühele naisterahvale tähtsaimatest ilukirjanduse toodetest Saksamaal“ („Briefe an ein Frauenzimmer über die wichtigsten Produkte der schönen Literatur“, 1800–1803).

18. sajandi viimasel veerandil võisid aadli-daamid olla juba üsna suured raamatukogud. On teada, et Elisa von der Reckel oli kahekümnendates eluaastates 400-kõiteline raamatukogu, mis ületab mitmekordselt paljude välismaal ülikoolis õppinud Riia kodanlastest noormeeste raamatukogude suurust (Rachel 1900, 252; Tering 2008, 513). Enam kui kolmest ja pool-esajast raamatust koosnev Liivimaa krahvinna Maria Aurora von Lestocqi raamatu-annetus, mis sisaldas lisaks usulisele, filosoofilisele ja ilukirjandusele ajaloo- ja geograafiaalaseid teoseid, pani 1800. aastal aluse tulevasele Tartu Ülikooli raamatukogule (vt. Tankler 1998, 99 ja TÕ Raamatukogu haruldaste raamatute kogu tutvustust http://www.utlib.ee/index.php?id=12&p_id2=74 [20.08.2014]). Ka olid naised osalised kohalikes lugemisseltsides (Jürjo 2004, 140).

19. sajandi algupool

Kodamajandus- ning laste- ja noorsoo-kirjanikuks

Ehkki 18. ja 19. sajandi vahetuse rousseau'lik naiseideaal nägi ette naise jäämise koduseinte vahele, hakati aegamisi aktsepteerima naiste tegevust avalikes sfäärides, mis olid lähedalt seotud kodanliku naise koduste kohustustega (kokandus, kodumajandus, lastekasvatus). Alles 19. sajandi algusest hakati naisi sagedamini palkama kooliõpetajaks – tütarlastekoolidesse. 1804. aastal asutatud Riia tütarlaste linnakoolis õpetajana tegutsenud Katharina Fehre (snd. Krohss, 1766–1829, tema kohta vt. Kaur, 2013, 142–143) kujunes ühtlasi kohalikuks koka- ja kodundusraamatu žanri rajajaks. 1816. aastal avaldas ta „Liivimaa koka- ja majapidamisraamatu“ („Livländisches Koch- und Wirthschaftsbuch“), millest ilmus lühikese aja jooksul mitmeid kordustrükke ja 1824. aastal tõlgiti see pealkirja „Uus Kögi- ja Kokaramat“ all ka eesti keelde. Enne seda oli eesti mõisakokkadele abiks esimest korda 1781. aastal eesti keelde tõlgitud rootslanna Christina Wargi kokaraamat (vt. Viies 1985, 158–160).

Samasse aega naiste esimese suurema ülesastumisega kodumajanduskirjanikuna jääb ka esimese laste- ja noorsookirjanikuna tuntuks saanud Balti naise – ülalmainitud Caroline Stahli – avaldamistegevuse algus, mis ulatus välja 1830. aastatesse. Tartus, Valgevenes ja Pihkvas kasvatajana töötanud naise raamatud ilmusid nii Riias, Tartus kui ka Saksamaal (vt. Gottzmann ja Hörner 2007, III, 1231). Lastele olid baltisaksa naised kirjutanud siiski juba ka varem. 1765. aastast on teada riialanna Katharina Müntzeli aabits (Recke, Napiersky 1827–1832, III: 290). Aastatel 1789–1792 tõlkis Latgalest pärit krahvinna Isabella von Plater (snd. von der Borch, 1752–1813) poola keelde Christian Felix Weisse ajakirja Lastesöber (Kinderfreund, vrd. Gadebusch 1777, II: 282; Recke, Napiersky

1827–1832, III: 422). 1793. ja 1795. aastast on riialanna Helena Naumowilt (snd. Magdalena Christina Roemer, 1741–1827) säilinud esimesed emaluuletused – žanr, mis saavutas suure populaarsuse järgmisel sajandivahetusel (vt. Kaur 2013, 145–148; Lukas 2006, 92–93).

Naised näitekirjanikena

Mõnevõrra hiljem jõudsid siinsed naised esimeste mahukamate näidendite avaldamiseni – Elisa von der Recke lugemisdraama „Perestseenid ehk asjade käik maskiballil“ („Familien-Scenen oder Entwicklungen auf dem Masquenballe“) ilmus 1826. aastal. Balti naiste draama kasvas välja juhuluulega lähedastest juhunäidendite žanrist. Esimeseks Balti naise draamatekstiks võib pidada Regina Gert-rud Schwartzi Karl XII nimepäevale pühendatud muusikalise *festa teatrale* lühikest libretot. Teos „Rõõmupidu ammu oodatud rahu auks“ („Angestellte Freude über den längst gewünschten Frieden“) kanti ette 1707. aastal Saksamaal Sralsundis (vt. Woods 1985; Kaur 2013, 77–81). Lühikesi, ilmselt luuletustest koosnenud näidendeid kirjutas 1760. aastatel oma laste jaoks Elisa von der Recke kasuema Agnesa Elisabeth von Medem (snd. von Bruck(en) genannt Fock, 1718–1784) (Rachel 1900, 63). E. v. d. Recke enda esimesed draamakatsed võib kirjava-hetuse põhjal C. F. Neanderiga paigutada 1770. aastate teise poolde. Algne variant „Perestsee-nidest“ valmis 1794. aastal, 1797 pakkus kura-maalanna seda avaldamiseks Friedrich Schilleri ajakirjale Hoorid, kuid mahukuse tõttu jäi see avaldamata (küll ilmusid selles Weimari klas-sika olulises häälekandjas kaks von der Recke luuletust – „Surnupead“ ja „Laul meie ajale“ (vt. Besserer Holmgren 2007, 128–149, 216–220). Lõpuks ilmus näidend Leipzgis õppivate noorte kreeka tudengite toeks. Naiste draama-retseptatsioon ei tuginenud loomulikult ainult kohalikele varasematele eeskujudele (keda sageli ei tuntudki), vaid ammutas ainet ja ideid

Lääne-Euroopa kirjandusest. Christoph Fried- rich Neander tundis von der Recke esimeses draamakatses ära Richardsoni „Clarissa“ mõju (LVVA.5759.2.366, 1). 1828. aastal kurb- mängu „Peeker“ („Der Becher“) avaldanud tallinlanna Jeanette (Jenny) Buller (1795–1850) sai ainet Ernst Theodor Amadeus Hoffmanni jutustusest „Aamissepameister Martin ja tema sellid“. Naised astusid üles ka draamakirjan- duse tõlkijatena – Tallinna harrastusteatri rajaja August von Kotzebue abikaasa, eestimaalanna Christiane von Kotzebue (snd. Krusenstern, 1769–1803, tema kohta vt. Recke, Napiersky, 1827–1832, II: 539) tõlkis 1801. aastal prantsuse keelest saksa keelde Philippe François Nazaire Fabre d'Églantine'i Rousseau „Émile'i“ teemasid varieeriva näidendi „Koduõpetajad. Näitemäng viies vaatuses vanematele ja kasvatajatele“ („Die Hofmeister, ein Schauspiel in fünf Akten für Eltern und Erziehern“; orig. „Les Précepteurs“, 1799).

Kokkuvõtteks

Kokkuvõtteks võib öelda, et ehkki kogu vaadeldava ajavahemiku jooksul võib sule haaranud naised ühekaupa üles lugeda, olid Balti naised 1840. aastaks jõudnud avaldamiseni kõigis kolmes kirjanduse põhiliigis – nii luules, proosas kui ka draamas. Nad kirjutasid nii ilu- kui ka aimekirjandust, kuid ka kaastöid ajakir- jandusele. Nende sihtgrupiks olid nii täiskas- vanud kui ka lapsed. Lugejatena oli neist endist saanud arvestatav sihtgrupp. Samuti olid neist saanud Euroopa kirjanduse vahendajad. Eel- dused naiste suuremaks tulemiseks kirjandusse 19./20. sajandi vahetusel (vt. Lukas 2006, 193) olid loodud.

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandid 9178 ja institutsionaalse uurimistoetuse IUT20-1 raames.

Kirjandus

Alkens, Judith von (1677). Ehren-Gedichte/ Auf der weiland Durchlächtigsten Fürstin und Frauen/ Frauen Lovysen Charlotten/ Gebornen Marggräffin und Churfürstlichen Princessin zu Brandenburg/ Magdeburg/ in Preussen/ Gülich/ Cleve und Bergen/ auch zu Stettin/ Pommern/ wie auch in Lieflland/ zu Churland und Semgallen/ Hertzogin/ Fürstin zu Halberstadt und Minden/ Gräffin zu der Marck und Ravensburg/ Frauen zu Ravenstein/ Eiligen und unverhofften jedoch Gottseligen Abschied/ Geschrieben von einem wolmeinenden Hertenzen/ (wiewol es besser kan gegeben werden von hochgelahrten Leuten nach der Weltweißheit/) bleibend bey ihrer Einfältigkeit und guten Meynung/ und verbleibend des Fürstlichen Hauses unterthänigste Dienerin/ und bey Gott Vorbitterin/ solang sie lebet Judith von Alkens. Bessemesser, Riga.

An die Iris des Herrn Jacobi, von einem liefländischen Frauenzimmer, über den ersten Band ihrer Blätter; An den Herrn Jacobi von eben derselben (1776). Vermischte Aufsätze und Urtheile über gelehrte Werke, ans Licht gestellet von unterschiedenen Verfassern in und um Lieflland, 157–162; 162–163.

Arvelius, Martin Heinrich (Hrsg.) (1784). Die Liefländische Iris. Erster Theil. Reval.

Becker-Cantarino, Barbara (1987). Der lange Weg zur Mündigkeit. Frau und Literatur (1500–1800). Metzler, Stuttgart.

[Benigna Gottlieb(e), Kuramaa hertsoginna (1777)]. Eine große Kreuzträgerin. Steffenhagen, Mitau.

Berga, Renāte (2011). Essay by a Student of Riga Academic Gymnasium on the Need to Educate Women. 1705. In Dzimums, literārā konvencija un jaunrade. Tēzes = Gender, literary Convention, Creativity. Abstracts. International conference, Riga, University of Latvia, 29.IX–01.X.2011. Riga, 11–12.

Brief einer Kurländerin [E. W. v. B.] an den Herrn Landarzt [21.09.1765]. Der Landarzt, eine medizinische Wochenschrift. Frankfurt, Leipzig, 1769, St. 30, 379–385.

Buller, Jenny (1828). Der Becher. Trauerspiel in fünf Akten. Nach einer Erzählung von E. T. A. Hoffmann. Frey bearbeitet von Jenny Buller. C. Dullo's Witwe, Reval.

Bunge, Friedrich Georg von (1839). Das liv- und estländische Privatrecht. T. 2, Das Familien- und Erbrecht erhaltend. Kluge, Dorpat.

Clemen, Otto (Hrsg.) (1917). Briefe an Elisa v. der Recke. Aus den Originalen in der Museumsbibliothek in Mitau. Würtz, Berlin.

Elias, Otto-Heinrich (1978). Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterchaftszeit 1783–1796. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte; Bd. 3). Verlag Wissenschaftliches Archiv, Bonn, Bad Godesberg.

Elias, Otto-Heinrich (2001). Der aufgemunterte Bürger. Ein aufklärerisches Stadtrecht sollte in Reval das Lübische Recht ersetzen. In Schweitzer, Robert; Bastmann-Bühner, Waltraud; Hackmann, Jörg (Hrsg.), Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübischen Rechts bis zur Aufklärung. Beiträge anlässlich des II. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur im europäischen Nordosten der Stiftung deutscher Kultur (Aue-Stiftung) Helsinki in Zusammenarbeit mit dem Stadtarchiv Tallinn, dem Estnischen Kunstmuseum, der Ostsee-Akademie Lübeck-Travemünde und dem Deutschen Kulturinstitut Tallinn vom 10. bis 13. September 1998 in Tallinn, Estland. Aue-Stiftung, Helsinki und Lübeck, 297–317.

Gadebusch, Friedrich Konrad (Hrsg.) (1777). Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung, 4 kd. Hartknoch, Riga.

Gottzmann, Carola L.; Hörner, Petra (Hrsg.) (2007). Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburg. 3 kd. de Gruyter, Berlin, New York.

[Graf, Johanna Regina von (1781).] Vermischte Gedichte und Lieder einer Liefländerin von Stande. Nordische Miscellaneen, 3, 174–181.

Gyldenstern, Catharina von (1677). Geistliches HeilPflaster/ Und Seelen-Artzney/ In allerley Geistlichen Kranckheiten. Aus Gottes Wort zusammen getragen/ und oft bewähret erfunden: Anjetzo männlichen zum seeligen Gebrauch mitgetheilet von Catharina/ Freyherrin von Gyldenstern. Wilcken, Riga.

Jürjo, Indrek (2004). Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel, 1737–1819. Rüigarhiiv, Tallinn.

Kala, Tiina (2002). 16. sajandi perekonnatüli. Tuna, 3, 18–27.

Kala, Tiina (2007). "Lühike kristlik korraldus neitsite kloostriks". Eyne Christlicke kortte Ordinantie ouer dat Junckfrawenn kloster. Rmt-s, Pullat, R. (toim.), Vana Tallinn XVIII. Estopol, Tallinn, 13–30.

Karo, G.; Geyer, M. (Hrsg.) (1884). Vor hundert Jahren. Elisa von der Reckes Reisen durch Deutschland 1784–

1786 nach dem Tagebuche ihrer Begleiterin Sophie Becker. (Collection Spemann). Spemann, Stuttgart, 1884.

Kaur, Kairit (2009). Baltisaksa naiste juhuluulest XVII sajandi keskpaigast XVIII sajandi lõpuni. Keel ja Kirjandus, 1, 11–32.

Kaur, Kairit (2011a). Baltisaksa naiste esimesed luulekogud ja -põimikud. Keel ja Kirjandus, 8–9, 614–627.

Kaur, Kairit (2011b). Weibliche Autorschaft in deutschbaltischen Zeitschriften in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In Bosse, Heinrich; Elias, Otto-Heinrich; Taterka, Thomas (Hrsg.), Baltische Literaturen in der Goethezeit. Königshausen & Neumann, Würzburg, 323–351.

Kaur, Kairit; Viiding, Kristi (2012). Die gelehrte Frauendichtung in Livland. Gertrud Paffrath. Humanistica Lovaniensia, LXXI, 415–442.

Kaur, Kairit (2013a). Dichtende Frauen in Est-, Liv- und Kurland. Von den ersten Gelegenheitsgedichten bis zu den ersten Gedichtbänden. University of Tartu Press, Tartu.

Kaur, Kairit (2013b). Liivimaa luuletajanna preili von Graf ja tema luuletuste Hupeli „Põhja Mistsellides“ ilmumise tagamaad. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2012. Tartu, 165–180.

Kivimäe, Sirje (1998). Deutsche Frauenbildung im Nordosten. In Schweitzer, Robert; Bastman-Bühner, Waltraud (Hrsg.), Der Finnische Meerbusen als Brennpunkt. Wandern und Wirken deutschsprachiger Menschen im europäischen Nordosten. Beiträge anlässlich des „I. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur im europäischen Nordosten“ der Stiftung zur Förderung deutscher Kultur (Aue-Stiftung) Helsinki und der Ostsee-Akademie Lübeck-Travemünde in Zusammenarbeit mit dem Deutschen Kulturinstitut Tallinn und dem Finnland-Institut Tallinn vom 6. bis 10. September 1995 in Tallinn/Estland. Helsinki, 191–215.

Kotzebue, Christiane von (tõlk.) (1801). Der Hofmeister, ein Schauspiel für Eltern und Erzieher. Aus dem Französischen des Fabre d'Eglantine frey übersetzt. Kummer, Leipzig.

Krüdener, Barbara Juliane von (2003). Valérie ehk Gustave de Linari kirjad Ernest de G...le. Eesti Raamat, Tallinn.

Kügelgen, A.; Kügelgen, E. (Hrsg.) (1900). Marie Helene von Kügelgen, geb. Zoëge von Manteuffel. Ein Lebensbild in Briefen. Wöpke, Leipzig.

Ķestere, Iveta (2009). Development of general education in Latvia until 1940. In Krūze Aīda; Ķestere, Iveta; Sirk, Vāino; Tījūnēliē, Ona (eds.), History of education and pedagogical thought in the Baltic counties up to 1940. An overview. RaKa, Rīga, 163–195.

Eisen, Ferdinand; Laul, Endel (toim.) (1989). Eesti kooli ajalugu I, 13. sajandist 1860. aastateni. Valgus, Tallinn.

Liim, Allan (koost.) (1999). Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. (Ajaloolised instituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani). Eesti Rahvusarhiiv, Tartu.

Lindquist, David (1939). Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet, med särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker. Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, Stockholm.

Lukas, Liina (2006). Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, Tallinn, Tartu.

Medum, Anna von (1646). Geistlicher Jüdischer Wundtbsam/ von der Allerheilsambsten vnd Herrlichsten Specereyen Göttliches Worts aus der Himmlischen Apotheke des H. Geistes bereitet vnd zugerichtet/ so da dienet für alle/ der Juden Gebrechen vnd Wunden/ wofern sie sich nur von dem rechten vnd Himmlischen Artzt dem Sohne David verbinden und heylen lassen wollen/ Das ist: Heilsame Lehre vnd Vnterrichtung allen Juden/ auß den aller Geistreichen Sprüchen der H. Schrift Altes Testaments/ die sie auß dem tiefen Irrthumb ihres Vnglaubens/ zur Erkäntnuß der Warheit/ vnd ihres rechten Herrn Messiae führen kan/ so fern Sie seine Gnade nicht Vorsetziglich von ihnen stossen/ vnd durch beharrliche Gotteslästerung sich selbst in das Verderben vnd ewige Verdammnuß stürzten.

Vnd begreift dieses Büchlein zwey Stück in sich/ 1. Eine Vermahnung an die Christen/ alle Ergernuß zuvermeiden. 2. Eine Ankündigung der Juden/ daß sie Gott wieder zu Gnaden annehmen wolle/ sofern sie seinen Sohn den Herrn Messiam im wahren Glauben ergreifen werden.

Gestellet und zusammen getragen/ Durch Die WolEdle/ VielEhr- und Tugendreiche Fraw Anna von Medum/ des WolEdlen Sel. H. Johann Koschkul nachgelassene Wittibe. Gedruckt im Jahr Anno 1646.

Mercier, Michel (1974). Valérie. Origine et destinée d'un roman. These présentée devant l'université de Paris IV, le 13. mai 1972. Service de reproduction de theses, Université de Lille III.

- Merkel, Garlieb (Hrsg.) (1800–1803). Briefe an ein Frauenzimmer über die wichtigsten Produkte der schönen Literatur. Sander, Berlin.
- Mohn, Claudia (2006). Mittelalterliche Klosteranlagen der Zisterzienserinnen. Architektur der Frauenklöster im mitteldeutschen Raum. (Berliner Beiträge zur Bau-forschung und Denkmalpflege; 4). Imhof, Petersberg.
- Mäeväli, Sulev (1981). Mihkli kloostri kujunemine Tallinna I Keskkooli hooneks. Eesti Raamat, Tallinn.
- Mänd, Anu (2012). Naised, *memoria* ja sakraalruum hiliskeskajal. Tuna, 3, 6–29.
- Mänd, Anu (2013). Kaupmeheproua Gertrud ja tema hauaplaat Risti kirikus. Tuna, 4, 26–35.
- Paffrath, Gertrud (1654). Cum/ Nobilißimum et LectißPar./ Nobilißimus et Doctißimus/ DN. HERMANNUS MEINERS, /et/ Nobilißima atque virtutibus dotatiß/ VIRGO, SOPHIA à DUNTEN,/ Sacrà connubii copulá Idibus Februarii Anni mil-/lesimi sexcentesimali quinquagesimi quarti/ connecteretur,/ Observatiæ et debita reverentiæ ergo ita/ modulabatur/ GERDRUTA PAFFRATH./ Literis GERHARDI SCHROEDERI, RIGAE.
- Pistohlkors, Gert von (1994). Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Siedler, Berlin.
- Phragmenius, Johas Johann (Hrsg.) (1699). Riga literata. Richelius, Rostochi.
- Pölsam, Inna (1998). Naine keskaja Liivimaa linnas. Ajalooline Ajakiri, 1, 23–32.
- Pölsam, Inna (2001). Naised ja reformatsioon Liivimaal. Ariadne Lõng, 1–2, 52–57.
- Pölsam, Inna (2009). Brigitta testament anno 1549. Ariadne Lõng, 1–2, 125–137.
- Pölsam-Jürjo, Inna (2009a). Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Argo, Tallinn, 305–348.
- Pölsam-Jürjo, Inna (2009b). Kõlvatud naised Tallinna eeslinnas anno 1660 und 1666. Tuna, 1, 72–87.
- Rachel, Paul (Hrsg.) (1900). Elisa von der Recke. Aufzeichnungen und Briefe aus ihren Jugendtagen. Dieterich, Leipzig.
- Rachel, Paul (Hrsg.) (1902). Elisa von der Recke. Tagebücher und Briefe aus ihren Wanderjahren. Dieterich, Leipzig.
- [Recke, Charlotte Elisabeth Konstantia von der (1780)]. Geistliche Lieder einer vornehmen Churländischen Dame, mit Melodien von Johann Adam Hiller. Junius, Leipzig.
- Recke, Charlotte Elisabeth Konstantia von der (1787). Nachricht vom des berühmigten Cagliostro Aufenthalte in Mitau, im Jahre 1779, und von dessen dortigen magischen Operationen. Nicolai, Berlin, Stettin.
- Recke, Charlotte Elisabeth Konstantia von der Recke (1788). Etwas über des Herrn Oberhofpredigers Johann August Stark Verteidigungsschrift nebst einigen andern nöthigen Erläuterungen. Nicolai, Berlin, Stettin.
- Recke, Elisa von der; Schwarz, Sophie (1790). Elisens (Kammerherrin von der Reck) und Sophiens (Madame Schwartz, gebohrne Becker) Gedichte. Vieweg der Ältere, Berlin.
- Recke, Elisa von der (1815–1817). Tagebuch einer Reise durch einen Theil Deutschlands und durch Italien. Von Elisa von der Recke, gebornen Reichsgräfin von Medem. Herausgegeben vom Hofrath Böttiger. 4 kd. Nicolai, Berlin.
- Recke, Elisa von der (1826). Familien-Scenen oder Entwicklungen auf dem Masquenballe. Schauspiel in vier Aufzügen von Elisa von der Recke, geb. Reichsgräfin von Medem. Zum Besten des Unterstützungsfonds für junge in Leipzig studirende Studenten. Fleischer, Leipzig.
- Recke, Johann Friedrich von; Napiersky, Karl Eduard (Bearb.) (1827–1832). Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. 4 kd. Steffenhagen und Sohn, Mitau.
- Reimo, Tiiu (2001). Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinna Pedagoogikaukooli Kirjastus, Tallinn.
- Salu, Herbert (1980). Tantsiv pühak. Barbara Juliane von Krüdeneri elust ja loomingust. Rmt-s, Salu, Herbert, Must lagi on meie toal. Esseid kirjanudusest. Lund, 77–106.
- Sangmeister, Dirk (2011). Von Blumenlesen und Geheimbünden. Die Jahre von Johann Friedrich Ernst Albrecht als Verleger in Reval und Erfurt. In Bosse, Heinrich; Elias, Otto-Heinrich; Taterka, Thomas (Hrsg.), Baltische Literaturen in der Goethezeit. Königshausen & Neumann, Würzburg, 411–487.
- Scholz, Hannelore (1992). Widersprüche im bürgerlichen Frauenbild. Zur ästhetischen Reflexion und poetischen Praxis bei Lessing, Friedrich Schlegel und Schiller. (Ergebnisse der Frauenforschung; 26). Deutscher Studien-Verlag, Weinheim.

- Schreiben einer Dame [Leserin G.] an den Herausgeber (1786). Für Geist und Herz, Bd. 2, St. 6, 258–265.
- Schwartz, Regina Gertrud (1707). Angestellte Freude über den längst gewünschten Frieden/ welchen nunmehr der Großmächtigste König Carolus der XII. der Schweden/ Gothen und Wenden König etc. etc. Und der ebenfalls GroßKönig Fridericus Augustus mit einander geschlossen. In Vornehmer Personen Beyseyn Anno 1707 in Strahlsund Musicalisch praesentiert von Regina Gertrud Schwartzen/ von Dörpt in Livland. Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 12/3, 1985, 107–109. (Varem ilmunud: Happel, Eberhard Werner (Hrsg.) (1709). Relationes curiosae, Oder Denckwürdigkeiten der Welt, 1, 631–632.)
- Schwarz, Sophie (1790). Arindas, eine Geschichte unsrer Zeit. Deutsche Monatsschrift, 1, 87–96.
- Snell, Karl Philipp Michael (1786). Litterarische und biographische Nachrichten von gelehrten Frauenzimmern. Erste Probe. Zur Einladung auf die öffentliche Redehandlung, welche zur Gedächtnißfeier der Krönung der Allerdurchlauchtigsten Großmächtigsten Kayserin und großen Frau, Catharina Alexiewna, Kayserin und Selbstherrscherin aller Reussen u. u. u. den 24sten September dieses Jahres 1786 Vormittags um 10 Uhr in der rigischen Stadt-Domschule gehalten werden soll. Allen hohen Gönnern und Freunden zugeeignet von Karl Philip [sic!] Michael Snell, Rector der Domschule. Frölich, Riga.
- Stahl, Karoline (1817). Romantische Dichtungen. Campe, Nürnberg.
- Stålberg, Wilhelmina (1864–1866). Anteckningar om svenska qvinnor. Berg, Stockholm.
- Stevenson, Jane (2008). Women Latin Poets. Language, Gender, and Authority from Antiquity to the Eighteenth Century. Oxford University Press, Oxford.
- Stryk, Ulrike von (1905). Aus einem alten Tagebuch. Aufzeichnungen des Fräulein Ulrike von Stryk a. d. Haus Palla. Baltische Monatsschrift, 47/ LIX, 376–390.
- Taimiņa, Aija (2011). Karin Gyllenstierna-Meck, a Woman Author of the 17th cent. Vidzeme. In Dzimums, literārā konvencija un jaunrade. Tēzes = Gender, literary Convention, Creativity. Abstracts. International conference, Riga, University of Latvia, 29.IX–01.X.2011. Riga, 27.
- Talve, Ilmar (2004). Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvumiseni. Ilmamaa, Tartu.
- Tamm, Marek (2001). Kloostriiraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis. Rmt-s Tender, Tõnu (toim.), Kloostri internetini. Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, Tartu.
- Tankler, Hain (1998). [Tartu Ülikooli Raamatukogu] Bestandsgeschichte. In Fabian, Bernhard (Hrsg.), Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Eine Übersicht über Sammlungen in ausgewählten Bibliotheken. Bd. 7.2, Finnland. Estland. Lettland. Litauen. Olms-Weidmann, Hildesheim.
- Tering, Arvo (2008). Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides, 1561–1798. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu.
- Viiä, Marina (2010). Tsistertslased Eestis XIII sajandil: religioosuse tüüp ja praktilised väljundid. Magistriväitakeri. Tartu Ülikool, usuteaduskond, Tartu.
- Viies, Ants (1985). Kokaraamatud kultuuriloo kajastajana. Keel ja Kirjandus, 3, 158–166.
- Weckel, Ulrike (1998). Zwischen Häuslichkeit und Öffentlichkeit. Die ersten deutschen Frauenzeitschriften im späten 18. Jahrhundert. (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, 62). Niemeyer, Tübingen.
- Weyrauch, August von (Hrsg.) (1808). Iris. Ein Wochen-Blatt für Damen. Häcker, Riga.
- Wistinghausen, Henning von (1995). Die Kotzebue-Zeit in Reval im Spiegel des Romans „Dorothee und ihr Dichter“ von Theophile von Bodisco. Henning von Wistinghausen, Tallinn.
- Woods, Jane M. (1985). „Angestellte Freude über den längst gewünschten Frieden“. Ein Festspiel der Regina Gertrud Schwartz auf König Karl XII. von Schweden (1707). Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, XII/3, 106–111.